

DOI: 10.46340/eppd.2020.7.4.22

Daria Moshak

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2290-5233>

Oles Honchar Dnipro National University, Ukraine

POLITICAL MANIPULATIONS IN MODERN POLITICAL COMMUNICATION: SPECIFICS OF CONSIDERATION IN INTERDISCIPLINARY SCIENTIFIC DISCOURSE

Дар'я Мошак

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Україна

ПОЛІТИЧНІ МАНІПУЛЯЦІЇ У СУЧАСНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ КОМУНІКАЦІЇ: СПЕЦИФІКА РОЗГЛЯДУ У МІЖДИСЦИПЛІНАРНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

The article considers the interdisciplinary scientific discourse on political manipulation as a source of information for the development of the concept and construction of the analytical structure of political science research. Explanatory mechanisms for political manipulation in modern scientific literature are singled out. The sociological, psychological, legal and linguistic-cultural bases of application of the marketing approach to the planning of manipulative political activity in the conditions of competition are considered. The specifics of the negative significance of political-manipulative actions in terms of public interests and public governance strategy are clarified. The conclusion is made about the need to adjust the interdisciplinary significance of manipulative activity in the field of political communication against the background of information and communication (digital) revolution.

Keywords: political manipulation, behavior, public opinion, political communication, civil society.

Постановка проблеми у загальному вигляді

На сучасному етапі політичні маніпуляції стають одним з найбільш поширених чинників сучасного політичного процесу. Вони полягають у впливі на свідомість виборців, а також індивідів і груп на основі подання викривлення інформації або творення недостовірної картини світу. Метою подібних дій є зміна політичної поведінки індивідів і груп, вплив на діяльність політичних інститутів, зміна політичної ситуації в цілому. Найбільш значна кількість маніпуляцій політичної сфери відбувається у комунікаційному контексті. Процеси сучасної політичної комунікації перетворюються на центральний елемент політичної діяльності. Вони прямо визначають не лише електоральний вибір громадян, але й порядок денний політико-управлінської діяльності. У зв'язку з цим, політична маніпуляція виступає не просто порушенням етичних норм у політиці. В умовах постправди поняття справжньої та зміненої політичної інформації, явища введення в оману або подання неправдивих політичних відомостей стають суто умовними. У зв'язку з цим виникає потреба уточнення рівня наукової розробленості теми політичної маніпуляції у міждисциплінарному контексті соціальних та поведінкових наук. При цьому предмет політичного маніпулювання є актуальними як для соціології та політології, так і для психології, філософії, економічних і правових наук тощо. Для сучасних політичних наук міждисциплінарний науковий дискурс стосовно політичної маніпуляції є джерелом інформації для вироблення концепції і побудова аналітичної структури дослідження.

Аналіз публікацій. Проблеми політичної маніпуляції у структурі політичної комунікації активно розглядають відчинянні та зарубіжні вчені. Зокрема, український дослідник А. Шумілов

надає увагу маніпуляціям підсумками виборів у країнах «молодої демократії»¹, бразильський науковець П. Шараду вивчає як дискурс маніпулює політичним вибором на прикладі громадської думки², американські вчені М. Крейн та А. Недлер досліджують політичну маніпуляцію та інфраструктуру Інтернет-реклами³, британська медіа-експертка Н. Ломас аналізує маніпуляція з виборцями в соціальних мережах як глобальну проблему⁴, американський вчений В. Рікер розглядає політичну маніпуляцію як мистецтво⁵. Однак, попри значні зусилля науковців залишається не вивченим міждисциплінарний контекст визначення маніпуляції. Цей концепт є важливим для теоретико-методологічного опрацювання політичної маніпуляції у широкому предметному полі сучасної політичної науки. Встановлення міждисциплінарних зв'язків дозволить розкрити рівень застосування поняття, розмежувати його емпіричні прояви, дати характеристику елементарним та складним формам маніпуляції.

Метою статті є розкриття специфіки політичної маніпуляції в рамках досліджень суспільних наук. Завданням статті є виокремлення особливостей щодо вивчення політичної маніпуляції у різних дисциплінарних контекстах.

Основний зміст статті

Пошук пояснювальних механізмів щодо явища політичного маніпулювання у сучасній науковій літературі звертає увагу на поведінкові особливості сучасної людини, а також на природні чинники введення в оману на основі щоденних практик спілкування, соціальних навичок та звичок. Навіть така звична річ як одяг, може стати основою для соціально-поведінкових маніпуляцій. На прикладі моди як соціального явища сучасні дослідники-соціологи визначають первинний рівень «самоомани» та сприйняття бажаного за дійсне (на рівні індивідів та дрібних груп). Цей рівень є конститутивним для подальшого з'ясування сутності політико-комунікаційної маніпуляції. Як слушно зазначають українські науковці О. Романовська та Я. Драчук, «мода є знаковою системою, у якій ми зустрічаємось з процесом передачі інформації, традицій, культурних надбань, моральних цінностей, настроїв суспільства від одного покоління до іншого. В цьому випадку відбувається міжпоколінна комунікація. Мода виступає як засіб залучення особистості до культурного та соціального досвіду. При цьому на рівні зі старими елементами моди обов'язково будуть нові, так як нова суспільна ситуація накладає свій відбиток. Ствердження, як маніпуляційна ознака, лише запевняє нас в тому, як ми будемо чудово себе почувати оволодівши модною цінністю чи приєднавшись до модного товариства. Ми впевненіше почуватимемося і всі нас оцінюватимуть лише по псевдо статусу»⁶.

Соціологічний підхід до визначення механізмів соціальної маніпуляції наголошує на звичних для сучасного суспільства практиках, які використовують цінності престижу, задоволення потреб, соціального успіху тощо. В умовах політичних змагань подібні цінності можуть стати основою для застосування стратегії переконування та зміни поведінки виборців. О. Романовська та Я. Драчук обґрунтовано зазначають, що «маніпулятивні технології в сфері моди та модного споживання застосовуються доволі часто, але вони не є виключно негативними, так як термін «маніпуляція» носить в більшості саме таке значення. Люди, піддаючись механізмам моди отримують задоволення як від процесу, розглядаючи його як відпочинок, так і від результату – здійснення покупки чи приєднання до модної групи шляхом певних дій»⁷.

На відміну від соціологів, сучасні вчені-психологи звертають увагу не на суспільне тло як чинник маніпулювання, а на внутрішні особливості людини. Окремі індивіди схильні до самоомани

¹ Шумілов, А.В. (2013). Маніпуляції підсумками виборів у країнах «молодої демократії». *Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки*, 2(3), 34-40.

² Charaudeau, P.A. (2016). *Conquista da opinião pública: como o discurso manipula as escolhas políticas*. São Paulo: Contexto.

³ Crain, M., Nadler, A. (2019). Political Manipulation and Internet Advertising Infrastructure *Journal of Information Policy. Journal of Information Policy*, 9, 370-410.

⁴ Lomas, N. Voter manipulation on social media now a global problem, report finds. <<https://techcrunch.com/2019/09/26/voter-manipulation-on-social-media-now-a-global-problem-report-finds/>>. (2020, липень, 22).

⁵ Riker, W.H. (1986). *The Art of Political Manipulation*. New Haven, Yale University Press.

⁶ Романовська, О.В., Драчук, Я.І. (2012). Механізми впливу та маніпуляція в моді. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. *Політологія. Соціологія. Право*, 3, 56.

⁷ Романовська, О.В., Драчук, Я.І. (2012). Механізми впливу та маніпуляція в моді. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. *Політологія. Соціологія. Право*, 3, 57.

на основі власних уподобань та особливої суб'єктивної картини дійсності. При цьому суб'єкти політичного маніпулювання застосовують психотехніки, за допомогою яких змінюють поведінку об'єкта без його згоди та свідомого сприйняття. Такі явища сьогодні є масовими, вони становлять основу застосування маркетингового підходу до планування політичної діяльності в умовах жорсткої політичної конкуренції. Як «запобіжних» чинники науковці вказують на міркування моральності. Зокрема, Н. Гребінь відрізняє «маніпулятивний вплив від інших видів впливу за параметрами моральності, усвідомленості, критичності і соціальної автономності. Але ознака моральності є досить суперечливою»¹.

Оцінка ефективності маніпулятивних технік та технологій у психологічних наукових розробках ведеться на основі конкретних процесів суспільної та економічної діяльності. Просування товарів та послуг за допомогою реклами розглядається науковцями як один з базових прикладів психологічних маніпуляцій. Якщо говорити про політичну рекламу, то її маніпуляційний ефект є ще більш яскраво вираженим. Н. Гребінь найяскравішим прикладом свідомого маніпулювання вважає рекламу. «Спеціалісти у цій галузі дотримуються принципу продавати не товар, а потребу (тобто людина повинна сприймати товар таким, що задовольнятиме її потреби). Незаперечно маніпулятивний характер має, наприклад, реклама безалкогольних напоїв, де «натуральний, справжній продукт» асоціюється з уявленнями про молодість, здоров'я, життєрадісність»², зазначає український дослідник.

Психологія масової поведінки також надає інформацію для більш розширеного та системного сприйняття політичної дійсності. Можливість цілеспрямованого маніпулювання великими групами людей з точки зору психології є доконаним фактом. Однак у міждисциплінарному контексті психологія натовпу є більш широким суспільним феноменом, який потребує уточнення з точки зору ідентифікації суб'єктів зміни поведінки, політичних цілей та завдань маніпуляційної діяльності. Н. Гребінь стверджує, що «маніпулювати людиною найлегше у ситуації, коли вона перебуває у натовпі, адже всередині натовпу особливо потужно діють механізми взаємної навіюваності, емоційного зараження, несвідомого наслідування один одного. Зокрема, лідери культів досягають від своїх наслідувачів інтенсивного вираження почуттів та здатні маніпулювати ними, активізуючи паніку і страх»³.

Маніпуляція поведінкою натовпу з політичної точки зору виступає відносно локальною проблемою у розрізі політичних технологій та антикризового політичного менеджменту. Разом з тим, психологічні розробки акцентують увагу на важливому світоглядному аспекті дій маніпулятора, який порушує основи гуманістичної парадигми демократичної політики, створює умови для порушення прав людини та ігнорування її позиції й свободи волі (див.: А. Вейр⁴). Н. Гребінь називає характерні ознаки прихованого психологічного впливу: «ставлення до об'єкта маніпулювання як до засобу досягнення власних цілей; прагнення отримати односторонній вииграш; прихований характер впливу (самого факту впливу, його спрямованості – ціль впливу прямо не проголошується); використання психологічної вразливості; формування «штучних» потреб і мотивів для зміни поведінки в інтересах ініціатора маніпуляції; прагнення ввести партнера по взаємодії у певну залежність; створення ілюзії самостійності прийняття рішень та дій адресата маніпуляції»⁵.

Можливість маніпулювати людиною або змінювати поведінку значних верств населення є одним з аспектів сучасного політичного управління. Водночас у ціннісному та політико-культурному плані маніпулювання не є метою політичної діяльності а лише її засобом. Дослідження з юридичної психології розкривають нормативно-правовий аспект маніпулювання, який тлумачить ігнорування волі об'єкта маніпулювання як певний злочин. Ці судження доповнюють технологічні та комунікаційні визначення політичного маніпулювання. В. Корольчук справедливо вважає, що

¹ Гребінь, Н.В. (2013). Зміст маніпуляції як різновиду прихованого психологічного впливу. *Проблеми сучасної психології*, 21, 86.

² Гребінь, Н.В. (2013). Зміст маніпуляції як різновиду прихованого психологічного впливу. *Проблеми сучасної психології*, 21, 87.

³ Гребінь, Н.В. (2013). Зміст маніпуляції як різновиду прихованого психологічного впливу. *Проблеми сучасної психології*, 21, 88.

⁴ Ware, A. (1981). The Concept of Manipulation: Its Relation to Democracy and Power. *British Journal of Political Science*, 11, 2, 163-181.

⁵ Гребінь, Н.В. (2013). Зміст маніпуляції як різновиду прихованого психологічного впливу. *Проблеми сучасної психології*, 21, 90.

«маніпуляція – це прихований вплив, факт якого не повинен бути усвідомлений об'єктом маніпуляції. Для досягнення успіху маніпуляція має залишатися непомітною. Успіх маніпуляції гарантовано, коли маніпульована особа вірить, що все, що робиться, є природним і невідворотним. Для маніпуляції потрібна фальшива дійсність, у якій її присутність не буде відчуватися»¹.

Технологічна площина маніпулювання у міждисциплінарному контексті визначає наявність певних процедур і технік впливу на поведінку людини. Для політичних досліджень важливо вивчати наслідки застосування подібних технік у більш широкому статистичному обсязі. В. Корольчук стверджує, що «природа маніпуляції полягає в подвійному впливові – поряд з відкритим повідомленням маніпулятор посиляє адресату «закодований» сигнал, сподіваючись на те, що цей сигнал розбудить ті образи у свідомості адресата, які потрібні маніпулятору»².

На прикладі маніпуляцій у злочинному світі розкривається технічна досконалість цілеспрямованого психологічного впливу. В політичному контексті навмисний злочинний маніпулятивний вплив є порівняно рідкісним явищем. Водночас поширеним явищем є спроби розкрити факт прихованих маніпуляцій з боку тих чи інших політиків або політичних сил. У цьому контексті юридичне визначення політичних маніпуляцій є цілком придатним для використання. «Тривале повторення визначеної дії до зазначених поведінкових модальних дій (злочинів), які могли б бути визначені як «почерк злочинця». Злочинець вчиться не тільки з успіху, а й зі свого «провалу» і беручи до уваги, що до нього приходить усвідомлення, які помилки він зробив, які з них він не повинен надалі робити і взагалі не повинен робити»³, вказує В. Корольчук.

Крім психологічного та юридичного підходів до вивчення природи політичної маніпуляції у міждисциплінарному контексті досить переконливими є результати мовних та культурологічних досліджень. Мова та мовленнєва діяльність відкривають простір для впливу на свідомість та діє або бездіяльність людей у рамках поширення текстових повідомлень. З політичної точки зору подібна діяльність є однією з найдавніших практик маніпулювання. Її витоки можна знаходити в часах Давньої Греції, у політичному вченні софістів. Однак на сучасному етапі риторичні техніки маніпулювання характеризуються можливостями представлення змісту для тих явищ, які є важливими для суб'єкта мовлення. На думку О. Кулакової, «в нав'язуванні суспільній свідомості єдиної програми мовної концептуалізації явища за допомогою її постійної демонстрації і пропаганди»⁴.

Різноманіття форм мовної маніпуляції спонукає до думки про поширеність цих практик у суспільстві та звичний порядок використання для компетентного мовця. Для предметної сфери політики це означає широкий інструментарій для представлення політичної позиції навіть в абстрактних поняттях. Згідно з О. Кулаковою, «гіпостазування – одна із форм мовної маніпуляції, під якою розуміється приписування абстрактним поняттям, що відбивають лише певну якість культурного явища або процесу, самостійного існування»⁵.

Акцентування уваги на поширеності певних маніпуляцій, тим не менш, звертає увагу на мовну культуру як джерело обмежень та регулювання частоти та глибини маніпуляцій у тому чи іншому суспільстві. Моральні цінності виступають одним з провідних обмежувачів масовості маніпулювання та його необмеженого застосування. Згідно позицією О. Кулакової, «вплив на етичні системи культури як фундаментальне джерело мовної маніпуляції пов'язаний з культуротворчою роллю мови. Ця роль полягає у фіксації і наданні прийнятної для спілкування форми досягнень людської діяльності в усіх її сферах, які завдяки мові набувають для людини форми реального існування. Головним інструментом при цьому є опора мови на систему цінностей. Однак говорити слід не про цінності взагалі, а про певні конкретні ціннісно-етичні системи мовної культури»⁶.

¹ Корольчук, В.В. (2013). Маніпуляція з кримінологічної точки зору як один із засобів учинення злочинів. *Юридична психологія та педагогіка*, 1, 219.

² Корольчук, В.В. (2013). Маніпуляція з кримінологічної точки зору як один із засобів учинення злочинів. *Юридична психологія та педагогіка*, 1, 222.

³ Корольчук, В.В. (2013). Маніпуляція з кримінологічної точки зору як один із засобів учинення злочинів. *Юридична психологія та педагогіка*, 1, 221.

⁴ Кулакова, О.М. (2012). Культурологічні аспекти мовно-комунікативних проблем маніпуляції свідомістю. *Культура України*, 39, 61.

⁵ Кулакова, О.М. (2012). Культурологічні аспекти мовно-комунікативних проблем маніпуляції свідомістю. *Культура України*, 39, 63.

⁶ Кулакова, О.М. (2012). Культурологічні аспекти мовно-комунікативних проблем маніпуляції свідомістю. *Культура України*, 39, 64.

Крім морально-культурних чинників обмеження маніпулювання важливим є усвідомлення негативного значення політико-маніпуляційних дій з точки зору інтересів суспільства та стратегії публічного врядування. Сучасні дослідники державного управління А. Міхненко та М. Месюк слушно зазначають, що «маніпуляція соціальним настроєм пов'язана з умисним спотворенням суті природи соціальних процесів, з домінуванням корпоративних інтересів тих або інших соціальних груп. Маніпуляція пов'язана передусім із деформаціями соціального настрою, його дестабілізацією. Можна сказати, що маніпулювання – це засіб спотворення соціального настрою. Воно можливе тільки під впливом владних структур, що здійснюють придушення духовного розвитку суспільства за певною схемою»¹.

Сутність та глибина психологічної, управлінської на мовну культуру та соціально-поведінкової маніпуляції залежить від рівня свободи у суспільстві та здатності громадян зберігати раціонально-критичне та ініціативне ставлення до дій влади. В умовах демократії апологетичне сприйняття будь-якої позиції владного суб'єкта не є поширеним. Звідси як влада, так і громадянське суспільство можуть виступати рівноправними суб'єктами як маніпулювання, так і рівноправного діалогу. Як стверджують А. Міхненко, М. Месюк, «перехід від діалогової комунікації до маніпуляції суспільною свідомістю є досить небезпечним деструктивним фактором у процесі розвитку громадянського суспільства, оскільки відбувається латентне перетворення громадянського суспільства в суспільство масове, яким набагато легше керувати»².

Неможливість повною мірою оцінити значення політичних маніпуляцій у контексті морально-етичних настанов або ціннісного підходу змушує звертати увагу на політико-інституційні орієнтири та пояснення маніпуляційної діяльності. А. Міхненко, М. Месюк слушно пов'язують маніпуляцію з «цілеспрямованою дією на певну особу для досягнення заздалегідь запланованих результатів. Роль і значення маніпуляції стали усвідомлюватися в результаті широкого використання політичних технологій і завдяки вивченню так званого «масового суспільства» і «масової свідомості»³.

Таким чином, міждисциплінарне тло політичних маніпуляцій у сучасному суспільстві дозволяє визначати цю діяльність як масову, звичну не лише для маніпуляторів, але й для об'єктів маніпуляції. Водночас для політологічного дослідження важливим є встановлення чинників успіху політичного маніпулювання в умовах політичної конкуренції. Це ставить питання про ефективність маніпуляційних технологій у політико-організаційному контексті.

Висновки

Таким чином, сучасні суспільні та гуманітарні науки розглядають політичну маніпуляцію як девіантну форму політичної поведінки. Вона спотворює політичне світосприйняття, вводить в оману реципієнтів інформації, погіршує стан громадської думки, негативно впливає на політичні рішення. Поряд з цим, міждисциплінарне значення маніпулятивної діяльності у сфері політичної комунікації зазнає значних коректив на тлі інформаційно-комунікаційної (цифрової) революції. Зокрема, соціологічні підходи до оцінки політичного маніпулювання визначають негативне ставлення населення до подібних практик. У рамках в сучасної психології надається увага особистісним аспектам маніпулятивного впливу на поведінку індивідів і груп. Мовно-культурні міркування над проблемами політичної маніпуляції акцентують увагу на підміні понять та логічних викривлення змісту і сутності політичних повідомлень. Нормативно-правова традиція звертає увагу на суперечності політико-маніпуляційної діяльності та законодавчого регулювання політичної комунікації. Спільними фокусним аспектом для міждисциплінарного розгляду явища є складність однозначного тлумачення політичної маніпуляції та можливість її інтерпретації у термінах постправди, ідеологічних та пропагандистських версій політичної дійсності. У цілому слід зазначити, що доцільним є вивчення дестабілізаційного потенціалу політичної маніпуляції як політико-комунікаційної діяльності та діяльності у рамках політичного управління. Ці аспекти можуть бути основою для подальших наукових розвідок у рамках проблеми, порушеної у даній статті.

¹ Міхненко, А., Месюк, М. (2009). Владні інститути та громадянське суспільство: діалог чи маніпуляція суспільною свідомістю? *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*, 2, 5.

² Міхненко, А., Месюк, М. (2009). Владні інститути та громадянське суспільство: діалог чи маніпуляція суспільною свідомістю? *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*, 2, 6.

³ Міхненко, А., Месюк, М. (2009). Владні інститути та громадянське суспільство: діалог чи маніпуляція суспільною свідомістю? *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*, 2, 7.

References:

1. Hrebin, N.V. (2013). Zmist manipuliatsii yak riznovydu prykhovanoho psykholohichnoho vplyvu. [The content of manipulation as a kind of hidden psychological influence]. *Problemy suchasnoi psykholohii* [Problems of modern psychology], no. 21, 80-93. [in Ukrainian].
2. Korolchuk, V.V. (2013). Manipuliatsiia z kryminolohichnoi tochky zoru yak odyin iz zasobiv uchynennia zlochyniv [Manipulation from the criminological point of view as one of the means of committing crimes]. *Yurydychna psykholohiia ta pedahohika* [Legal Psychology and Pedagogy], no. 1, 219. [in Ukrainian].
3. Kulakova, O.M. (2012). Kulturolohichni aspekty movno-komunikatyvnykh problem manipuliatsii svidomistiu [Cultural aspects of language-communicative problems of consciousness manipulation]. *Kultura Ukrainy* [Culture of Ukraine], no. 39, 61. [in Ukrainian].
4. Mikhnenko, A., Mesiuk, M. (2009). Vladni instytuty ta hromadianske suspilstvo: dialoh chy manipuliatsiia suspilnoi svidomistiu? [Power Institutions and Civil Society: Dialogue or Manipulation of Public Consciousness?]. *Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy* [Bulletin of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine], no. 2, 5-12. [in Ukrainian].
5. Romanovska, O.V., Drachuk, Ya I. (2012). Mekhanizmy vplyvu ta manipuliatsiia v modi. [Mechanisms of influence and manipulation in fashion]. *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy «Kyivskiy politekhnichnyi instytut»*. *Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo*, [Bulletin of the National Technical University of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute". *Politicalology. Sociology. Law*], no. 3, 56. [in Ukrainian].
6. Shumilov, A.V. (2013). Manipuliatsii pidsumkamy vyboriv u krainakh «molodoi demokratii». [Manipulation of the election results in the countries of the «young democracy»]. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu. Sotsiolohiia i politychni nauky* [Bulletin of Odessa National University. *Sociology and Political Science*], no. 2(3), 34-40. [in Ukrainian].
7. Charaudeau, P.A. (2016). *Conquista da opinião pública: como o discurso manipula as escolhas políticas* [Conquering public opinion: how discourse manipulates political choices]. São Paulo: Contexto. [in Portuguese].
8. Crain, M., Nadler, A. (2019). Political Manipulation and Internet Advertising Infrastructure Journal of Information Policy. *Journal of Information Policy*, no. 9, 370-410. [in English].
9. Lomas, N. (2019). Voter manipulation on social media now a global problem, report finds. <<https://techcrunch.com/2019/09/26/voter-manipulation-on-social-media-now-a-global-problem-report-finds/>> (2020, July, 22). [in English].
10. Riker, W.H. (1986). *The Art of Political Manipulation*. New Haven, Yale University Press. [in English].
11. Ware, A. (1981). The Concept of Manipulation: Its Relation to Democracy and Power. *British Journal of Political Science*, vol. 11, no. 2, 163 –181. [in English].